

9. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ КИЇВСЬКОЇ ДОБИ (від середини XI ст. до XIV)

- 9.1. Загальна характеристика фонетичної системи.
 - 9.1.1. Голосні.
 - 9.1.2. Приголосні
- 9.2. Фонетичні зміни в давньоукраїнській мові Київської доби в XI-XIV ст.
 - 9.2.1. Система голосних. Історія голосних *ь, ъ*.
 - 9.2.1.2. Наслідки занепаду *ь і ъ* у системі голосних
 - 1. Чергування *о* та *е* з нулем звука.
 - 2. Вставні *о, е*.
 - 3. Подовження голосних.
 - 4. Зміна *і* на *и*.
- 9.3. Наслідки занепаду зредукованих *ь і ъ* у системі приголосних.
 - 9.3.1. Поява нових груп приголосних.
 - 9.3.2. Спрощення в групах приголосних.
 - 9.3.3. Утрата звука *л*.
 - 9.3.4. Вставні приголосні *т і д*.
 - 9.3.5. Асиміляція, дисиміляція приголосних.
 - 9.3.6. Ствердіння приголосних.
 - 9.3.7. Зміна *е* в *о* після шиплячих та *й*.
 - 9.3.8. Зміна *ти, ки, хи* в *ти, ки, хи*.

Література

1. Безпалько, О.П.; Бойчук, М.К.; Жовтобрюх, М.А.; Самійленко, С.П.; Тараненко, І.Й. Історична граматика української мови, Київ, 1962.
2. Булаховський, Л.А. “З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення”, Наукові записки КДУ, т. V, в. I, 1946. - С. 99.
3. Булаховський, Л.А. “Фонетичні й морфологічні південнорусизми в староруських пам’ятках XII-XIV століть”, Праці Київ. ДУ ім. Т.Г. Шевченка, I, Гум. Науки, Київ, 1954. - С. 133.
4. Жовтобрюх, М.А.; Волох, О.Т.; Самійленко, С.П.; Слинко, І.І. Історична граматика української мови, Київ, 1980.
5. Жовтобрюх, М.А.; Русанівський, В.М.; Скляренко, В.Г. Історія української мови. Фонетика, Київ, 1979.
6. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o perifernim fonemima u ruskom, ukrajinskom i hrvatskom jeziku», Govor, 1-2 (vol.20), Zagreb, 2004. - Str. 1-17.

7. Popović, M.; Trostinska, R. «I fonem je znak», Od foneetike do etike, Zagreb, 2005. - Str. 75-81.
8. Popović, M.; Trostinska, R. «Još o interpretaciji nekih afiksa (na materijalu ruskoga, ukrajinskoga i hrvatskoga jezika)», Riječ, 2, Rijeka, 2006. - Str. 54-63.
9. Popović, M.; Trostinska, R. «Ukrajinski jezik (u usporedbi s ruskim i hrvatskim)», Hrvatska revija, 2 (god. VI), Zagreb, 2006. - Str. 34-43.
10. Popović, M.; Trostinska, R. «Suvremeni hrvatski standardni jezik prema suvremenim istočnoslavenskim standardnim jezicima (sustavi vokalnih fonema, grafija)», Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 38/1, Zagreb, 2012. - Str. 157-173.

Давньоукраїнський період представлений досить значною кількістю писемних пам'яток, але писалися вони, як правило, церковнослов'янською мовою; Починаючи з середини XI ст. писемні пам'ятки, що дозволяють з'ясувати, коли саме відбулася та чи та звукозміна, а часто й визначити проміжні стадії розвитку, які залишилися б непоміченими при неминуче надто узагальнюючому порівняльному підході. Та разом із писемними пам'ятками, зазначає Ю.Шевельов, виникають і нові проблеми. Як правило, письмо в Україні ґрунтувалося на взірцях, узятих з інших слов'янських мов; літописці й переписувачі аж ніяк не прагнули до відтворення реальної фонетики мови щоденного вжитку. На початку за взірць слугувала церковнослов'янська мова, і пам'яток, писаних саме цією мовою (в різних її редакціях), є сила-силенна впродовж усієї історії української мови від XI до XVIII ст.

У Великому князівстві Литовському, починаючи з XIV ст., основою світської літературної норми була радше тогочасна білоруська мова, і існують різні варіанти її змішання з мовою українською. Від початку XVIII ст. мовну практику в Україні почала заповняти російська мова, і врешті український складник звівся до поодиноких українізмів. Лише наприкінці XVIII ст. з'являються перші тексти, свідомо скомпоновані українською мовою. Відповідно, звукозміни неможливо вчитати з пам'яток. Докази їх наявності мусять ґрунтуватися на копіткому аналізі, його методи мають варіюватися залежно від жанру пам'ятки та її відношення до мови щоденного вжитку. У більшості випадків дослідник повинен насамперед з'ясувати, якої мовної та правописної системи дотримувався автор або переписувач.

Відхилення від системи можуть бути двох типів: мимовільні помилки та свідомо внесені зміни. Як вважає Ю.Шевельов, на самому початку

найчастіше звукозміни виступають у вигляді випадкових помилок. Однак такі помилки можуть виявитися й суто механічними, не пов'язаними з жодною реальною звукозміною. На їхнє свідчення можна покладатися лише тоді, коли вони повторюються в тому-таки тексті або в інших текстах приблизно того самого часу. Ізольовані помилки найімовірніше мають суто орфографічний характер, і тому їх слід просто ігнорувати. Чимало спроб датувати звукозміни на підставі таких орфографічних помилок виявилися хибними.

Коли звукозміна менш-більш стабілізувалася, в писемній мові до неї може виробитися подвійне ставлення: або прийняття, або уникнення. Саме такі модифікації було впроваджено в давньоукраїнській мові стосовно букв, що позначали староцерковнослов'янські носові голосні: вони або усувалися, або набували нової функції (а); у середньоукраїнській мові те саме відбулося з ерами.

Діалектні дані й матеріали пам'яток доповнюють себе. Як зазначає Ю. Шевельов, якщо покладатися лише на один із цих складників, то можна йти хибних висновків. У студіях з української історичної фонології обидва ці ухили мали місце. А. Кримський, приміром, неодноразово висловлював хибні думки, бо спирався на самі лише пам'ятки, вибираючи з них нетипові й випадкові помилки. Натомість І. Зілінський, прекрасний діалектолог, де-не-де у своїх діалектних дослідженнях наважувався робити висновки історичного ґатунку, що ніяк не підтверджувалися пам'ятками.

9.1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОНЕТИЧНОЇ СИСТЕМИ

9.1.1. Голосні

У складі давньоукраїнського вокалізму кінця X — початку XI ст. було п'ять звуків — передніх [i], [ě], [e], [ъ], [ä] і п'ять непередніх [y], [u], [ъ], [o], [a]. Сім голосних були звуками нормальної довготи — [i], [e], [a], [y], [u], [o], [ä], два зредуковані — [ь], [ъ] і один дифтонг — [ě]. Всі вони мали фонематичне значення, оскільки кожен із них міг у тих же фонологічних умовах протиставлятися іншим і виконувати дистинктивну функцію, наприклад: *дымь* — *домь*, *мирь* — *морь*, *сынъ* — *сьнъ*, *жирь* — *жарь*, *вель* — *воль*, *члсть* [ч'асть] — *честь*, *члдо* — *чудо* і т. ін.

Фонеми /i/ та /e/ у словах, запозичених з інших мов, стали вживатися не тільки після передньоязикових, а й після задньоязикових: *кирила* (Ізб., 1076, 4), *кєдрь* (там же, 119).

9.1.2. Приголосні

Склад приголосних давньоукраїнської мови кінця X — початку XI ст. від попереднього періоду відрізняється лише тим, що в ньому був уже губно-зубний глухий фрикативний звук [f], уживаний лише в запозичених словах, переважно з грецької мови. Він відповідав двом грецьким звукам — губному [φ] і зубному [θ]. У кириличному алфавіті для його позначення використовувалися дві літери — **Ѣ** і **Ѣ**: *ѢарисѢи* (ЄО, 1056–1057, 29), **Ѣ***Ѣологу* (там же, 263). Народній мові східнослов'янського населення цей звук був не відомий, в усній вимові його заступали приголосні [p], [x], [xv], [v], [t], звідки укр. *Пилип, Панас, Хома, Хведір* (літ. *Федір*), *Векла, Текля* та ін. Іноді подібну вимову засвідчували й давньоукраїнські пам'ятки: *зѢмлю нехѢтимлю* (Є. Гал., 1266–1301, 162 зв.). А в слові *Ѣарус* (з гр. *Ѣарос*) її засвоїли й східнослов'янські літературні мови.

Таким чином, давньоукраїнський консонантизм поповнився новою фонемою /f/, що реалізувалась у губно-зубному звукові [f] і його локальних варіантах, хоча її функціонування в той період обмежувалося лише периферією фонологічної системи давньоукраїнської мови.

Другою особливістю давньоукраїнського консонантизму кінця X — початку XI ст. було те, що в значній частині східнослов'янських говорів, зокрема в південно-західних, задньоязиковий проривний [g] поступився або задньоязиковому [ɣ], або фарингальному фрикативному [h], пізніше успадкованому українською мовою. Отже, замість однієї фонemi /g/, що в східнослов'янські діалекти перейшла з праслов'янської мови, в давньоукраїнській мові цього періоду стали функціонувати дві фонemi — /g/, яка реалізувалась у звукові [g] і була властива її північним говорам, та /h/, що реалізувалась у звуках [h] і [ɣ] і була поширена в її південно-західних говорах.

9.2. ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В ДАВНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ Київської доби в пол. XI–XIV ст.

9.2.1. Система голосних. Історія голосних Ѣ, Ѣ

1) *Редуковані голосні Ѣ, Ѣ були в усіх слов'янських мовах*, але в жодній з них вони не збереглися. Занепали редуковані голосні не в усіх слов'янських мовах в один і той же час. У староболгарській мові вони, наприклад, занепадають уже в X столітті; на цей період припадає зникнення їх і в чеській мові.

Редуковані голосні *ъ* і *ь* як самостійні фонемі у давньоукраїнській мові існували ще в XI та в першій половині XII століття. Доказом насамперед є те, що в письмових пам'ятках того часу майже послідовно вживались букви *ъ* і *ь*, які не замінювались буквами *о* та *е*: *дѣва*, *чьсть* (Зб. Св. 1073 р.), *правды* (Зб. Св. 1076 р.), *отць* (Новгор. бер. грам. XI ст., № 9), *гривнь* (Новгор. бер. гр. XI–XII ст., № 8), *състоить*, *Мьстиславъ*, *роуськоу* (Мст. грам. бл. 1130 р.) і інші. Переконливим доказом існування редукованих у давньоукраїнській мові XI і першої половини XII століття є послідовна заміна в пам'ятках староболгарського походження, переписаних тоді в Київській Русі, характерних для староболгарської мови закінчень *-омь*, *-емь* в орудному відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду давньоукраїнськими закінченнями *-ъмь*, *-ьмь*: *златъмь*, *чистъмь*, *сподъмь*, *под чисменьмь* (Зб. Св. 1073 р.), *норовъмь великъмь* (Зб. Св. 1076 р.). В Остромировому Євангелії написання з *-ъмь*, *-ьмь* становлять переважну більшість, а в Архангельському Євангелії вони є правописною нормою без будь-яких відхилень.

Про існування редукованих *ъ* і *ь* у той час свідчить також і факт послідовного збереження *е* перед складом із редукованим *ь* у пам'ятках, написаних у південній частині давньоукраїнської території (території сучасної України): *шесть* (Зб. Св. 1073 р.), *сѣмь* (Зб. Св. 1076 р.), *сѣмь*, *камень* (Гал. ев. 1144 р.). Коли редукований *ь* занепав, то на цій території звук *е* в попередньому складі став подовжуватися і дифтонгізуватися, змінюючись в *ѣ*, що на письмі передавалося буквою *ѣ*: *иѣсть*, *камѣнь* (Добр. Єв. 1164 р.), *камѣнь* (Тип. Єв. XII ст.). Жодного прикладу написання слів з буквою *ѣ* на місці такого *е* в XI і першій половині XII століття не засвідчено.

2) Доля редукованих голосних у давньоукраїнській мові залежала від місця їх у слові. Розрізняють дві позиції *ъ* та *ь* — слабку і сильну.

У слабкій позиції редуковані були: а) в абсолютному кінці слова (*столь*, *носѣ*, *печѣ*, *солѣ*)¹, б) перед складом з голосним повного творення (*дѣва*, *сѣто*, *кѣнижсѣка*, *правѣда*) та в) перед складом із редукованим сильним (*жѣньѣ цѣ*, *шѣвъѣцѣ*, *сѣнѣмѣ*).

У сильній позиції *ъ* і *ь* були тоді, коли стояли:

- а) перед складом із редукованим слабким: *рѣтъѣ*, *мѣхѣ*, *дѣньѣ*, *пѣньѣ*;
- б) перед сонорними *л* і *р*, якщо після них стояв приголосний: *вѣлѣжѣ*, *вѣлна*, *гѣрѣбѣ*, *шѣлѣжѣ*, *шѣрѣсть*, *зѣрно*;
- в) у складі під наголосом незалежно від того, яким був наступний склад: *сѣхнути*, *тѣща*.

¹ Знаком мінус (–) під буквою *ъ* та *ь* позначається слабкий редукований, а знаком плюс (+) — сильний.

Голосні *ъ* і *ь* у слабкій і сильній позиції щодо часокількості вимовлялися неоднаково. У слабкій позиції вони були коротшими, ніж у сильній.

Редуковані голосні *ъ* і *ь* у давньоукраїнській мові або занепадали, або змінилися в голосні нормальної довготи.

Занепали в слабкій позиції: *зубъ* → *зуб*, *дѣва* → *два*, *сѣто* → *сто*, *правѣда* → *правда*, *дѣню* → *дня*, *печь* → *печ'* (піч), *ночь* → *ноч'* (ніч), *соль* → *сол'* (орфогр. укр. *сіль* — буква *ь* тут ніякого звука не означає).

У сильній позиції редуковані голосні змінилися в звуки повного творення, а саме: *ъ* в *о*, *ь* в *е*. Наприклад: *сѣнь* → *сон*, *рѣть* → *рот*, *мѣхъ* → *мох*, *дѣнь* → *ден'*, *пѣнь* → *пен'*, *тѣргъ* → *торг*, *вѣрба* → *верба*, *зѣрно* → *зерно*, *сѣхнути* → *сохнути*, *тѣща* → *теща*, *жѣньць* → *женці'*, *сѣньмь* → *сном*.

Процес занепаду редукованих *ъ* і *ь* і перехід їх у голосні повного творення в давньоукраїнській мові відбувався послідовно. Є лише окремі незначні відхилення від нього, що зумовлювалися аналогією до інших форм того ж слова, в якому вони вживалися, або до слів, граматично з ним споріднених.

Так, наприклад, в українській мові виник звук *о* на місці слабого редукованого *ъ* у непрямих відмінках однини й у всіх відмінках множини таких слів, як *лоб*, *рот*, *мох* (*лоба*, *рота*, *моху* при давніх *лѣба*, *рѣта*, *мѣха*), у зв'язку з пересуванням наголосу за аналогією до називного відмінка однини, в якому звук *о* розвинувся з сильного *ъ*.

3) *Про час занепаду редукованих ь і ъ у науковій літературі* висловлювалися різні думки. О. Потєбня, наприклад, вважав, що голосні *ъ* і *ь* в окремих позиціях вимовлялися ще в XIII–XIV століттях і навіть пізніше². О. Соболевський, навпаки, відносив занепад редукованих до значно ранішого періоду, ще до другої половини XI століття³.

Занепад редукованих у слабкій позиції і перетворення їх у голосні повного творення в сильній — процеси взаємно зумовлені і нероздільні. Проте, звичайно, перший процес якоюсь мірою повинен передувати другому, бо саме занепад слабких глухих викликав подовження, прояснення і зміну сильних *ъ* і *ь* в голосні *о* та *е*, тобто вокалізацію сильних *ъ* і *ь*.

Занепад слабких редукованих у першому складі слова засвідчується письмовими пам'ятками вже з другої половини XI століття. Наприклад: *кнѣзь* (Тмутор. кам. 1068 р.) замість *кѣнѣзь*; *книгъ*, *книжѣкы* (36. Св. 1076 р.), *изгна*, *кто*, *что*, *узрите*, *многы* із *изгѣна*, *кѣто*, *чѣто*, *узрите*, *мѣногы* (Арх. Єв. 1092р.) тощо.

² Потєбня, А. К истории звуков русского языка, 1876. - С. 48–50.

³ Соболевський, А.И. Лекции по истории русского языка. Вид. IV, 1907. - С. 46.

Ще більше прикладів з відсутністю *ь* і *ь* у слабкій позиції дають пам'ятки XII століття: *кнѧзю* (Мст. Єв. бл. 1117 р.), *кнѧзь*, *кнѧженикъ*, *Всеволодъ*, *кто* (Мст. грам. бл. 1130 р.), *вси*, *кто*, *что* (Гал. Єв. 1144 р.) і подібні. В середині слова, але не в першому складі, відсутність редукованого пам'ятки відбивають тільки з другої половини XII століття і пізніше, наприклад: *угодно*, *пригѧжно* зам. *угодно*, *пригѧжно* (Усп. зб. XII ст.), *пожни* (Вкл. Варл. після 1192 р.), *правда*, *удѧржати* (Смол. грам. 1229 р.), *правда*, *мечникъ*, *конечний* (Руськ. пр. 1282 р.).

На цій підставі вчені вважають що слабкі редуковані голосні занепадають у давньоукраїнській мові в другій половині XI та в першій половині XII століття. Існував погляд (його, наприклад, обстоював О. Шахматов), що насамперед слабкі *ь* і *ь* зникали в першому складі слова, потім у середніх складах і найпізніше — в кінцевих¹. В останній час щодо послідовності занепаду слабких редукованих є й інші думки. Далі слабкі *ь* і *ь* зникали в кінцевих складах слова, бо і процес послаблення редукованих голосних починався в такій послідовності. Якщо ж письмові пам'ятки довгий час не відбивають занепаду *ь* і *ь* на кінці слова, то це пояснюється тим, що в давньоукраїнській мові при нероздільному написанні слів букви *ь* і *ь* були ознакою закінчення слова на приголосний. Адже довго ще й після того ці букви в письмовій практиці східнослов'янських народів вживалися в кінці слів, хоч вони вже не мали ніякого звукового значення.

У пам'ятках давньоукраїнської мови, як і старокнижної української, дуже часто за традицією залишали букву *ь* і в середині слова, а іноді і вставляли там, де її раніше не було. Безперечно, жодної функції тут вона не виконувала: *оукрадьше* (Руськ. пр. 1282 р.), *новъгородъ* (Договір Твер. кн. з новгородцями 1294–1301 рр.), *корьчमितь* (Грам. 1359 р.), *рѧчьку* (Грам. 12. VI 1459 р.), *киевъскимъ* (Міські кн. Київ, воєв. 1633 р.) і ін.

Редуковані *ь* і *ь* в сильній позиції змінилися в голосні повного творення протягом XII століття. Звуки *о* та *е* на місці сильних *ь* і *ь* письмові пам'ятки засвідчують, починаючи з другої половини цього століття: *сладокъ* (Новгор. стихірап 1157 р.), *весь*, *пришлецъ*, *конецъ*, *силень*, *вѧрень*, *волховомъ* (Добр. Єв. 1164 р.), *волховомъ* (Вкл. Варл. після 1192 р.), *гривень* (Руськ. пр. 1282 р.), *списокъ* (Новгор. бер. грам. XIII–XIV ст., № 53) тощо.

Занепад слабких редукованих і перехід сильних в *о* та *е* у письмових пам'ятках після XII століття засвідчується також у вживанні замість *о*, *е* букв *ь* і *ь* у тих позиціях, де їх раніше не було: *сьбою*, *хъчьть* (Смол. грам. 1229

¹ Шахматов, А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, - С. 217.

р.) замість *собою, хочеть*; *слѣдо, хоцьть* (Гал. Єв. 1283 р.) замість *слѣдъ, хоцеть*.

4) У західнослов'янських та південнослов'янських мовах редуковані голосні дали інші відповідники, ніж у мовах східнослов'янських. Так, наприклад, у польській і чеській мовах обидва редуковані в сильній позиції змінилися в голосний *e* (так, відповідно до давньоукраїнських *сънь, дънь* маємо у польськ. *sen, dzien*'; чеськ. *sen, den*). У верхньолужицькій і нижньолужицькій мовах *ъ*, як і в давньоукраїнській, змінився в *o*, а *ь* — в *e* (верхньолуж. *son, dzen*', нижньолуж. *son, zen*'); у хорватській мові обидва редуковані змінилися в *a* (*san, dan*), у болгарській *ь* змінився в *e*, а *ъ* — у сучасний болгарський голосний *ъ* (*сън, ден*); в окремих словінських діалектах обидва сильні *ь* і *ъ* змінилися в *a*, в інших же — в *e* (*sanj, dan* і *senj, den*).

5) Історія редукованих *ъ* та *ь* у сполученні з плавними *p* і *l* мала в давньоукраїнській мові свої особливості. Умови їх зміни (а іноді й наслідки їх) були відмінні від умов зміни *ъ* і *ь* у сполученні з іншими приголосними.

Як уже зазначалось, редуковані *ъ* і *ь* у позиції перед *p* і *l*, після яких ідуть приголосні (*търт, тълт, тьрт, тьлт*), завжди були сильними незалежно від якості наступного складу і змінювалися в голосні повного творення *o* та *e*: *търговати* → *торговати*, *вълчица* → *волчица*, *вършина* → *вершина*, *жьлтѣти* → *желтѣти*. Уже цим доля *ъ* і *ь* у позиції перед плавними відрізняється від долі цих же звуків у позиції перед іншими приголосними.

Письмові пам'ятки XII–XIV століть свідчать, що давні сполучення *ър, ъл, ѳр, ѳл* між приголосними змінювалися не тільки в *ор, ол, ер, ел*, а й в повноголосні форми *оро, оло, ере, еле*: *вербничу* (Новгор. кондакар XII–XIII ст.), *безмоловия* (Новгор. пролог 1262 р.), *вербныя* (Новгор. парем. 1271 р.), *умеретвия* (Гал.-Вол. Єв. 1307 р.), *доложьнующе* (Новгор. мінея 1370 р.), *молонья* (Єв. 1357 р., Лавр. літ. і інші), *вербницю* (Іпат. літ.). На відміну від повноголосся, яке розвинулося із сполучень *торт, толт, терт, телт*, це повноголосся називають *другим повноголоссям*. Термін “*друге повноголосся*” належить О. Потебні¹.

Друге повноголосся в переважній більшості виникало тоді, коли після плавних *p* і *l* вживався приголосний, за яким ішов редукований у слабкій позиції: *върхъ* → *верех*, *тълкъ* → *толок*.

¹ Потебня, А. К истории звуков русского языка, 1876. - С. 90.

Коли слабкий редукований зникав, то плавні *p* та *l* могли набувати складотворчої властивості, а далі, втрачаючи її, розвивати після себе голосний звук, як і при утворенні першого повноголосся.

Явище другого повноголосся в давньоукраїнській мові не стало спільним для всіх її говорів. У сучасних східнослов'янських мовах воно засвоїлось лише в окремих словах або в окремих діалектах. Його сліди в українській мові в таких словах: *терен* (із *тьрнь*), *то́лок* (із *тьлкь*); у російській мові: *верёвка* (із *вьрвик*; під впливом російської мови і укр. *верёвка*), *заловка* (із *зьльька*), *бестолочь*, *зёрен*, *полон*, *долог*, *сумеречный*, діалектне *молонья* (північне наріччя), *зереньё* (новгор. говори) та ін.

Ще в XI столітті в пам'ятках на місці *ър*, *ъл*, *ьр*, *ьл* між приголосними засвідчуються звукосполучення *ърь*, *ъль*, *ьрь*, *ьль*, які деякі вчені (напр., О. Соболевський) теж вважають другим повноголоссям¹. Проте О. Шахматов переконливо доводить, що ці сполучення потрібно відрізнити від явища другого повноголосся. Приклади їх: *скърьбь*, *мълъниш*, *зьрно* (Остр. Єв. 1056–1057 рр.), *мълъчани*, *испълънь*, *твьрьдо*, *смърьти*, *четвьрьтъи* (Зб. Св. 1073 р.), *къръмьити*, *стълъпъ*, *пърьвы*, *дърьзость*, *вьрьста* (Мінея 1095 р.), *сърьдьци* (Мінея 1096 р.), *пълъны*, *сърьдьца*, *дърьзновеник* (Успен. 36. XII ст.), *пърсть* (Стихирар 1157 р., Руськ. пр. 1282 р.) і ін.

На думку О. Шахматова, такі сполучення не засвідчують живої давньоукраїнської вимови голосних. Вони вживались у письмовій мові для передачі складотворчих плавних *p* і *l*, а також могли виникати внаслідок взаємовпливу давньоукраїнської та старослов'янської орфографії (давньоукраїнське *скърьбь*, *зьрно*, старослов'янське — *скръбрь*, *зьрно*, звідси написання *скърьбь*, *зьрно*).

б) Редуковані *ъ* і *ь* у сполученні з плавними *p* та *l* між приголосними не дали одного рефлексу в слов'янських мовах. У чеській мові вони, наприклад, у цій позиції занепали, в результаті чого збереглася складотворча вимова плавних *p* і *l*: *trh*, *vrch*, *vlk*, *vlna*, *plný*. Лише після шиплячих сполучення *ьр* іноді змінилося в *ер* (*černý* із *чърныи*). У польській мові редуковані перед *p* і *l* вокалізувалися (*targ*, *wilk*, *czarny*, *wierzch*, *pełny*, *welna* — шерсть); у хорватській мові *ъ* і *ь* перед *p* занепали і плавний зберіг складотворчу вимову (*trg*, *vrh*, *crn* із *търгъ*, *върхъ*, *чърныи*), а сполучення *ъл* і *ьл* змінилися в *у* (*vuk*, *vuna rin*, *žit*, *tust* із *вълкъ*, *вълна*, *пълнь*, *жълтъ*, *тълстъ*).

7) Сполучення редукованих з попередніми *p*, *l* між приголосними (*търът*, *тлът*, *трьт*, *тльт*).

¹ Соболевський, А.И. Лекции по истории русского языка, - С. 25.

Зміна редукованих *ъ* і *ь*, що стояли після плавних перед приголосними, відрізнялася від їх змін у сполученні з дальшими плавними.

Після *p* і *l* редуковані могли бути і сильними, і слабкими залежно від якості дальшого складу та наголосу.

У сильній позиції *ъ* і *ь* після плавних, як і після всіх інших приголосних, змінилися в давньоукраїнській мові в голосні повного творення *o* та *e*: *кръвь* → *кров*, *гльтька* → *глотка*, *брьвы* → *бровы*, *крсть* → *крест* (→ *хрест*).

Така зміна засвідчується і давньоруськими, і староукраїнськими письмовими пам'ятками: *хрестъ* (Іпат. літ.), *крестъ* (Граам. 31. XII 1400 р.), *кровю*, *хребет* (Крех. Ап. 1560 р.), *дрѡва* (Полт. акт. XVII ст.).

Редуковані *ъ* і *ь* у слабкій позиції після *p* та *l* занепали, а сонорні плавні перетворилися в складотворчі приголосні, що зрідка засвідчено й у давньоруських пам'ятках: *крстити* (Лавр, літ.), *крви* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *крве*, *крви* (Луцьк, Єв. XIV ст.). Такі приголосні наявні в сучасній хорватській та чеській мовах: хорв. *drva*, *krst*, *krvav*; чеськ. *krvavý*, *hltati*, *slza*.

Отже, в українській мові на місці *ръ*, *ль*, *рь*, *ль* між приголосними з редукованим у слабкій позиції і виникли сполучення *ри* і *ли*:

кръшити → *к ршити* → *кришити*,

гльтати → *г^олтати* → *глитати*,

трьвога → *т рвога* → *тривога*,

бльцати → *б^ол шати* → *блищати*.

У письмових українських пам'ятках сполучення *ри*, *ли* засвідчуються з XIII–XIV ст.: *яблыко* (Жит. Сав. XIII ст.), *скрыжеть* (Луцьк, Єв. XIV ст.), *дрыва* (Граам. 1424 р.), *криницями* (Граам. 9. XII 1433 р.), *крыницями* (Граам. 5. XI 1445 р.) тощо.

Більш поширені ці сполучення в українських пам'ятках XVI–XVIII ст.: *блискавици*, *дрыжачи*, *дрыжанем* (Крех. Ап. 1560 р.), *затривоженые*, *трывають*, *задрижала*, *во криви*, *загримело* (Єв. Нег. 1581 р.), *дрижал* (напис на полях кн. 1669 р.), *криваве* (Полт акт. XVII ст.), *роскрывавляючи*, *тривозѣ* (Літ. Вел.) і інші.

Південно-західні діалекти української мови зберігають і інші відповідники до сполучень *ръ*, *ль*, *рь*, *ль*, наприклад: *кирниця*, *кирвавий*, *кирви*, *сильза* або *керниця*, *кервавий*, *сельза* тощо.

Порівн. *кернице*¹, *кервава*, *покервавить* (М. Черемшина, Карби). Очевидно, в говорах південно-західного наріччя в процесі втрати плавними приголосними складотворчої властивості новий голосний міг розвиватися не після них, а перед ними.

¹ Верхратський, І. Говір батюків, 1912 р. - С. 10.

В окремих випадках за аналогією відбувається вирівнювання звукового складу кореня; тому замість сподіваного *и* після плавного на місці слабких *ъ, ь* маємо зараз *о, е* або, навпаки, замість *о, е* вживається в сучасній українській мові *и*. Наприклад, у слові *кръви* редукований стоїть у слабкій позиції; тому виникає в ньому сполучення *ри* (*криві*), але під впливом називного відмінка *кров* (із *кръвь*) поширюється вимова *крові*. У словах *бръва, дръва* виникло сполучення *ри* (*брива, дрива*), яке збереглося в словах *чорнобривий, дривітня*. За аналогією ж до *брови* (із *бръви*, в якому *ъ* був під наголосом) та *дров* (із *дръвъ*) поширилась вимова *брова, дрова*.

У слові *блъскъ* редукований *ь* стоїть у сильній позиції, тому має бути *блеск*, але за аналогією до *блещати* (із *блъщати*) поширилась вимова *блиск*. Слово *яблъко* закономірно розвинулося в *яблыко* (Порівн. блр. *яблык, яблыня*). У родовому відмінку множини *яблъкъ* фонетично змінюється в *яблок*. Ненаголошений *о*, як припускає Л. Булаховський, у закритому складі змінився в *у*, який поширився на інші форми: *яблуко, яблуня*¹.

Давньоукраїнське *сльза* фонетично розвинулося в *слиза*. Таку вимову зберігають деякі південно-західні говори сучасної української мови. Східноукраїнська вимова *сльоза*, яка стала і загальнолітературною нормою, виникла за аналогією до множини — *сльози* (із *сльзы*, в якому *ь* стояв під наголосом).

8) *Напружені ь, ь перед й*. Відмінною була доля *ъ, ь* в позиції перед *й* (*і*). Ще на спільнослов'янському ґрунті редуковані в цій позиції змінилися в голосні *ы* та *і*. Але голосні *ы* та *і* з *ъ* та *ь* відрізнялися від *ы* й *і* іншого походження тим, що були значно коротшими від них. Звуки *ы* та *і* з *ъ* та *ь* перед *й* звичайно називають *редукованими*, а звуки *ъ* і *ь*, з яких утворюються такі *ы, і*, називають *напруженими*.

У давньоукраїнській мові звук *й* на письмі позначався по-різному; у сполученні з наступним *ъ* та *і* він передавався буквою *и*: *бои* (=бойь), *войско* (=войсько), *мъи* (=мъйі), *льи* (=льйі); у позиції перед іншими голосними звук *й* позначався буквою *і*, яка ризкою з'єднувалася з тією буквою, що позначала дальший голосний звук: *мью* (=мъйу, буква *ю* із *юу*), *шь* (=шьйа). Редуковані *ы, і* позначалися буквами *ъ* та *ь*, іноді— *ы, и*.

Однак не в усіх діалектах давньоукраїнської мови редуковані *ы, і* змінювалися однаково. В тих, із з яких пізніше сформувалася українська мова (а також і білоруська), вони змінилися в звичайні звуки *ы* та *і*, що пізніше в українській мові збіглися в одному звукові *и*: *мъи* (=мъйі) → *мыи* (мъйі) → *мий*;

¹ Булаховський, Л.А. Фонетичні й морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII–XIV століть // Праці Київ. ДУ ім. Т. Г. Шевченка: 1954 р. - С. 133.

мью (=мъйу) → *мъйу* → *мыю* (=мыйу) → *мию*; *рѣи* (=рѣйі) → *рѣи* (=рѣйі) → *рии*; *льи* (=лийі) → *лий* (=лийі) → *лий*; *шь* (=шьйа) → *шия*; *новѣи* (=новѣйь) → *новѣи* (=новѣйь) → *новий*; *горячѣи* (=горячѣйь) → *горячѣи* (=горячѣйь) → *горячий*.

У називному відмінку однини прикметників чоловічого роду староукраїнські пам'ятки, як і в інших позиціях, послідовно засвідчують закінчення *-ьй*, *-ий* (із *-ѣи*, *-ѣи* = *-ѣйь*, *-ѣйь*) незалежно від наголосу: *свѣтѣи* (Грама. 1350 р.), *лихѣи* (Грама. 1Й93 р.), *зльѣи*, *хромѣи*, *такѣи*, *шию* (Крех. Ап. 1560 р.), *вторѣй*, *свѣтѣй*, *шию* (Пересторога, поч. XVII ст.), *зльѣй*, *зльѣй*, *молодѣй*, *пивнѣй*, *сухий*, *тугий*, *чужѣй*, *чѣй*, *шию* (Полт. акт. XVII ст.), *другѣй* (напис на полях книги бл. 1669 р.). У закінченнях м'якої групи цих прикметників голосний *і* також закономірно змінився в *и*, який і тепер зберігають українські діалекти: *син'ий*, *житн'ий*, *давн'ий* і *синий*, *житний*, *давний*. Але під впливом орфографії, як і під впливом інших форм (*синя*), в літературній мові поширюється вимова з *і*: *син'ій*, *житн'ій*.

У дієсловах теперішнього часу і наказового способу редуковані *ѣ*, *і* в українській мові змінилися в *и*, *і* звичайної довготи тільки в наголошеній позиції: *крѣи* (=крѣйі) → *крѣйі* → *крѣй*; *крѣю* (=крѣйу) → *крѣйу* → *крѣю* → *крѣю*; *вѣи* (=вѣйі) → *вѣйі* → *вѣй*; *вѣю* (=вѣйу) → *вѣйу* → *вѣю* → *вѣю*; *шьѣи* (=шьѣйі) → *шьѣйі*; *шьѣю* (=шьѣйу) → *шьѣйу* → *шьѣю*; *бѣи* (=бѣйі) → *бѣй*.

Голосні *ѣ*, *і* звичайної довготи у цих сполученнях на місці редукованих *ѣ*, *і* засвідчуються староукраїнськими пам'ятками: *пѣи*, *крѣют* (Крех. ап. 1560 р.), *бѣй*, *облѣй*, *завѣт* (вовк) (Полт. акт. XVII ст.), *крѣмо* (Пересторога, поч. XVII ст.).

У закінченні родового відмінка множини іменників III відміни редукований *і* в давньоукраїнських діалектах дав два рефлеksi — *е* та *і*:

пѣи (*пѣи*, фонет. *пѣѣйь*) → *пѣѣй*
→ *пѣѣй* → укр. діал. *пѣѣй*;

<i>вѣсти</i> (<i>вѣсть</i> , фонет. <i>вѣстьѣ</i>)	→	<i>вѣстей</i> → укр. <i>вістей</i> , рос. <i>вестей</i> .
<i>вѣстьѣ</i>	→	<i>вѣстѣй</i> → укр. діал. <i>вістѣй</i> .

Голосний *і*, закономірно змінившись в *и*, поширився лише в тих говорах, на основі яких сформувалося південно-західне наріччя української мови: *пѣѣй*, *вістѣй*, *костѣй*, *доповідѣй*. Засвідчують цю особливість і староукраїнські письмові пам'ятки: *дѣѣи* (Перем, грама. 1366 р., грама. 1434 р.), *кровѣй*, *злостѣй*, *роскошѣй*, *трудностѣй* (Крех. Ап. 1560 р.). Решта східнослов'янської мовної території в цій позиції має звук *е*: укр. *ночѣй* (рос. *ночѣй*, блр. *начѣй*).

9) Редукований *ь* в давньоукраїнській мові міг уживатися і в позиції після *й*. На письмі звичайно такий редукований нічим не позначався, його відтворюємо лише за тими наслідками, які він залишив після себе: *бои* (фон. *бойь*), *воиско* (фон. *войьско*). У цій позиції звук *ь* розвивався так, як і після інших приголосних: якщо він був слабким, то зовсім зникав, а якщо сильним, то змінювався в голосний повного творення *е*, наприклад: *бойьць* → *бойець* (боєць), *яйьце* → *яйце*, *бойьць'а* → *байць'а* (пізніше — *бійця*), *яйьць'а* → *яйць'а* (яйця), *яйьць* → *яйце'* (яєць).

9.2.2. Наслідки занепаду *ь* і *ь* в системі голосних

Занепад редукованих *ь* і *ь* у слабкій позиції і вокалізація їх у сильній — одне з найважливіших фонетичних явищ давньоукраїнської мови, що викликало багато інших звукових змін, наслідки яких у великій кількості засвідчилися в сучасних східнослов'янських мовах — українській, російській і білоруській. Можна без перебільшення сказати, що переважна частина фонетичних змін наступного періоду безпосередньо чи посередньо зв'язана з долею редукованих голосних у давньоукраїнській мові.

Насамперед занепад голосних *ь* і *ь* спричинився до того, що закон відкритого складу в східнослов'янських мовах перестав діяти; коли в дальшому складі занепає *ь* або *ь*, то в давньоукраїнській мові з'явилися нові закриті склади: *пра-вь-да* → *прав-да*, *са-дь* → *сад*. Раніше приголосний, що стояв перед редукованим *ь* або *ь*, разом з ним утворював окремий склад. Після занепаду редукованих, приголосний відійшов до попереднього складу і закрив його. Отже, склад, який закінчувався на голосний, почав закінчуватися на приголосний звук. У зв'язку з цим скоротилася й кількість складів у слові: *къ-ни-жь-ка* → *книж-ка*; *снѣ-гъ* → *снѣг* (потім *сніг*).

В системі голосних давньоукраїнської мови можна назвати такі найголовніші наслідки занепаду редукованих, успадковані згодом і українською мовою:

1. Чергування *о* та *е* з нулем звука

Після вокалізації редукованих у давньоукраїнській мові почали розрізнятися голосні *о*, *е* давні, *первинні*, тобто успадковані із праслов'янської мови, які називаємо *етимологічними* (*рова*, *вола*, *воза*, *снопа*, *ночи*, *печи*, *село*, *леду*, *меду*), і нові, *вторинні*, або інакше *секундарні* (від лат. слова *secundus* — другий) *о* та *е*, що виникли із сильних *ь* і *ь* (укр. *сотня*, *сон*, *пісок*, *день*, *швець*, *овес*, *орел* із давніх. *сѣтъня*, *сѣнь*, *пѣськъ*, *дѣнь*, *шѣвьць*, *овѣсь*, *орѣль*).

Редуковані *ь* і *ь* у різних формах одного і того ж слова або в споріднених словах могли бути і сильними, і слабкими; тому в одній позиції вони переходили в *о*, *е* (секундарні), а в іншій повністю зникали. Внаслідок цього й виникло чергування секундарних *о* й *е* з нулем звука. Наприклад: *сон* (← *сънь*) — *сна* (← *сьна*), *пісок* (← *пѣсъкъ*) — *піску* (← *пѣсъка*), *орел* (← *орьль*) — *орла* (← *орьль*), *день* (← *дьнь*) — *дня* (← *дьне*), *вінець* (← *вѣньць*) — *вінця* (← *вѣньць*а).

У називному відмінку всіх цих слів кінцевий *ь* чи *ь* був слабкий, а перед ним був сильний, який і розвинувся в голосний *о* чи *е* нормальної довготи. А в непрямих відмінках кінцевий склад був з голосним повного творення; отже, редукований перед ним був у слабкій позиції і занепав. Таким чином, секундарним *о*, *е* в одних формах слова став відповідати нуль звука в інших його формах.

Слово *правда*, наприклад, раніше вимовлялося з *ь* після приголосного *в* (*правьда*). Редукований *ь* у цьому слові був слабким і занепав, бо далі йшов склад з голосним повного творення. Цей же редукований у слові *справедливо* вимовлявся, як сильний, бо стояв перед складом з іншим редукованим (*справьдливо*), тому він вокалізувався. Так утворилося чергування *е* з нулем звука в цих споріднених словах.

Візьмемо ще такі приклади: *шевець* — *шевця*, *жнець* — *женця*. Тут ніби відбувається перестановка голосного *е*. Пояснюється це так. У давньоукраїнській мові наведені слова вимовлялись із редукованим *ь*: *шьвьць* — *шьвьця*, *жьньць* — *жьньця*. У називному відмінку однини цих слів у середньому складі редукований був сильним, а в першому й кінцевому — слабким, тому з *ь* і розвинувся секундарний *е* в середньому складі, а інші редуковані занепали: *шевець*’, *жнець*’. У родовому ж відмінку звук *ь* у середньому складі вже став слабким і зник, а в першому складі набув сильного звучання і згодом перетворився на *е*: *шевця*, *женця*.

Голосні *о*, *е*, які чергуються з нулем звука, часто називають *випадними голосними*.

Це явище письмові пам’ятки засвідчують досить часто: *гривень* — *гривна* (Руськ. пр. 1282 р.), *гривень* — *гривну* (Перем, грам. 1366 р.), *зоветься* — *прозвася* (Лавр. літ. 1377 р.), *праведный* (Грама. 1350 р.) — *правду* (Грама. бл. 1386 р.).

Історична закономірність чергування *о*, *е* з нулем звука іноді порушується аналогією. Так, наприклад, немає чергування в українських словах з секундарними *о*, *е*: *мох*, *лоб*, *рот*, *лев* (родовий *моху*, *лоба*, *рота*, *лева* із *мъха*, *лъба*, *ръта*, *лъва*), у яких у формах непрямих відмінків на місці слабких *ь* і *ь* розвинулися секундарні *о* й *е* під впливом форми називного відмінка однини та внаслідок переміщення наголосу (порівн. рос. *мха*, *лба*, *рта*, *льва*).

У власних назвах типу *Козелець, Кролевець* називний відмінок фонетично повинен був набути форму *Козлець, Кролвець* (із *Козьлѣць, Крольвѣць*), але за аналогією до форм непрямих відмінків (*Козел'ц'а, Кролевиц'а* із *Козьлѣця, Крольвѣця*) і в називному розвинулося *е* на місці редукованого слабкого *ь*, а чергування *е* з нулем звука порушилося.

Слово *заєць* в давньоукраїнській мові вимовлялося *заюць*, але за аналогією до слів типу *отець, палець* (із *отьць, пальць*) в українській мові розвинулося *заєць* з випадним *е* (*зайця*). У південно-західному наріччі досі поширена вимова *заяць, заяці*¹.

2. Вставні *о, е*

Українська мова має також вставні *о, е*, які виникли внаслідок занепаду редукованих на кінці слів після сонорних *л, р, м, н*. Якщо сонорний стояв після іншого приголосного, то перед ним у цих умовах розвинувся голосний *о* (після *г, к, х*) або *е* (після інших приголосних за незначними винятками): *свєкрѣ* → *свєкор*, *огнь* → *вогон'*, *вихрь* → *вихор*, *угль* → *вугол'*, *узль* → *вузол*, *соснѣ* → *сосон*, *сєстрѣ* → *сєстер*, *вѣтрѣ* → *вітер*, *земль* → *земел'*, *пѣснь* → *пісен'*, *журавль* → *журавель'*, *весль* → *весел*, *каплѣ* → *капел'*, *осмь* → *осем'* (пізніше *вісім*).

У тих формах цих же слів, які після сонорних мали не редуковані голосні, а звуки нормальної довготи, перед сонорними будь-які вставні голосні не розвивалися: *вѣтра* → *вітру*, *сєстры* → *сєстри*, *земля*, *журавля*. У результаті цього виникло чергування з нулем звука і таких секундарних *о, е*, які безпосередньо не розвивалися з *ь* і *ь* (*вогонь* — *вогню*, *вітер* — *вітру* із *огнь* — *огня*, *вѣтрѣ* — *вѣтра*), хоч поява такого чергування й зумовлена занепадом редукованих.

3. Подовження голосних

Давні *о, е* в новому закритому складі, що утворився після занепаду *ь* або *ь* у наступному складі, не залишилися без змін. Вони внаслідок так званого замінного подовження, тобто такого, яке розвивалося за рахунок втрати наступного редукованого, подовжилися: *возь* → *вѣз*, *столь* → *стѣл*, *печь* → *пѣч*, *сельскѣи* → *сѣл'скѣи*. Подовження звука *о* в новому закритому складі письмовими пам'ятками засвідчується з XIII століття: *воовѣця*, *воовѣчихь* (Гал. Єв. 1266 р.), *воотця* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *воотчину* (Іпат. літ.). Таке подовжене *о* пам'ятки фіксують дуже рідко. Проте існування вимови етимологічного *о* в новому закритому складі (*вѣз*), відмінної від вимови секундарного

¹ Верхратський, І. Говір батюків. - С. 268.

о (*рот* ← *ръть*) або давнього о у відкритому складі (*вози*), не може викликати сумніву. Адже його подальша доля в українській мові зовсім інша, ніж секундарного о та давнього о у відкритому складі (*вѣз* → *віз*, але *вози*, *рот*).

Подовжене е в новому закритому складі давньоукраїнські пам'ятки південно-західного походження засвідчують, починаючи з другої половини XII століття, через так званий новий **ѣ**: *камѣньк*, *изнесѣть* (Напис 1161 р.), *камѣнь*, *шѣсть*, *сѣдмь*, *пѣщь*, *зѣльк*, *в нѣмь* (Добр. Єв. 1164 р.), *корѣник* (Жит. Сав. XIII ст.), *камѣнь*, *оучитѣль*, *погыбѣль*, *шѣсть*, *сѣмь* (Городиськ. Єв. XII—XIII ст.), *ремѣнь*, *знамѣньк* (Луцьк, Єв. XIV ст.). Новий **ѣ** уживався для позначення дифтонга *iē*, що розвинувся з подовженого е (*ē*), який виник на місці етимологічного е в позиції перед м'яким приголосним, тобто таким, після якого раніше вимовлявся ь. Ще О. Потебня звернув увагу на це фонетичне явище й розкрив його природу¹, але термін “новий **ѣ**” належить О. Соболевському, який перший на великому документальному матеріалі докладно дослідив історію давнього е в новому закритому складі².

4. Зміна і на ы

Редукований ь, який стояв у кінці префікса або прийменника у позиції безпосередньо перед і на початку кореня або наступного слова, був сильним, а тому він, хоч і стояв на кінці попереднього слова, не занепадав. Його сильна вимова викликала асимілятивним впливом голосного повного творення, що стояв після нього. Такий ь разом з наступним і змінився в ы: *съ инымь* → *с иным*, *сыскати* → *сыскати*. Це явище засвідчується з XIV століття: *в ызѣѣ* (Лавр. літ. 1377 р.). Проте воно виникло раніше і належить до спільно-давньоруських фонетичних змін. Доказом цього є пізніше засвідчення його наслідків в українських письмових пам'ятках: укр. *с иными* (Грам. 1434 р., грам. 1435 р.), *зыншою* (Грам. 1438 р.), *зыдолы*, *зыскал*, *зыных*, *увысуса*, *выюдеи* (Крех. Ап. 1560 р.), *кѣсови* — *кысусови* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.); *розышлися* (Пересторога, поч. XVII ст.).

¹ Потебня, А.А. Відзив про працю П. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, Зап. АН, т. 33, 1878.

² Соболевский, А.И. Лекции по истории русского языка, 1907. - С. 51.

9.2.3. НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ Ъ І Ъ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ

1. Поява нових груп приголосних

Поки в давньоукраїнській мові існували редуковані і діяв закон відкритого складу, приголосні не могли вступати в будь-які сполучення. Лише деякі з них з'єднувалися в одному складі, стоячи на його початку (*сто--ти, зе-мля, дру-гъ* і подібні). Після ж занепаду ъ і њ утворилися нові групи приголосних, яких раніше не було, або такі групи, які внаслідок дії закону відкритого складу в давньоукраїнській мові спрощувалися. Інакше кажучи, коли в середині слова зникали редуковані, почали сполучатися в групі будь-які приголосні, наприклад, *кт* (*лѡкти* із *локѣти, кто* із *къто*), *рдц* (*сърдце* із *сърдьце*), *стк* (*кѡстка* із *костѣка*), *сткл* (*сткло* із *стъкло*), *лнц* (*солнце* із *сълньце*), *дм* (*дму* із *дѣму*), *жм* (*жму* із *жѣму*), *дл* (*седло* із *седѣло*) і інші. Такі сполучення широко представлені вже в пам'ятках XII–XIII століть: *кто* (Напис 1151 р.), *правда, всего, кдѣ, конча* (Руськ. пр.).

2. Спрощення в групах приголосних

Деякі нові сполуки приголосних виявилися складними для вимови, а тому окремі звуки в них стали пропускатися. Спрощення груп приголосних розпочалося ще в давньоукраїнській мові, а після занепаду ъ і њ було успадковане в тій чи іншій мірі всіма східнослов'янськими мовами.

Для української мови характерне спрощення таких груп приголосних:

здн → *зн*: *поздьно* → *пѡдно* → *пізно*,

ждн → *жн*: *кождьными* → *кождными* → *кожний*,

слн → *сн*: *масльний* → *маслными* → *масний*,

стл → *сл*: *стълати* → *стлати* → *слати*; *мастьными* → *мастными* → *масний*,

стн → *сн*: *чьстьными* → *честными* → *чесний*; *радостью* → *радѡстно* → *радісно*,

стц → *сц*: *мѣстьце* → *мѣстце* → *місце*,

сткл → *скл*: *стъкло* → *сткло* → *скло*,

лнц → *нц*: *сърдьце* → *сърдце* → *сердце*,

рнч → *нч*: *гърньчарь* → *горнчар гончар*.

Незважаючи на те, що традиційний правопис не сприяв передачі на письмі спрощення в групах приголосних, уже з XIV століття досить часто трапляються написання, що засвідчують це фонетичне явище: *пославъ* зам. *постълавъ* (Лавр, літ.), *исного* зам. *истьного* (Грам. 27. I 1388 р.), *исными* (Грам. 20. V 1393 р.), *чесныхъ* (Грам. 6. IV 1435 р.), *каждому* (Грам. 23. IV 1438 р.), *кажному* (Грам. 15. V 1446 р.), *мѣсца* (Грам. 12. VI 1459р.).

У деяких пам'ятках XVI–XVII століть написання, що передають наслідки спрощення приголосних, дуже поширені: *серце, скло, щасливыи, на мисцѹ* (Крех. Ап. 1560 р.), *нещасливыи, жалосливыи* (Лямент, 1636 р.), *власный, злосникъ, ремесникъ, мѣсце, щасливый* (Лекс. Бер.).

3. Утрата звука л

Різновидом спрощення є втрата в давньоукраїнській мові суфіксального л у формах однини дієприкметників чоловічого роду (сучасні дієслова минулого часу), якщо він стояв після приголосного: *везль* → *вѣз*, *несль* → *нѣс*, *могль* → *мог*. Це явище викликано занепадом після л редукованого ъ. Там, де після л вимовлявся голосний повного творення, спрощення немає: *везла, везло, везли*. На втрату л могли впливати й активні дієприкметники минулого часу чоловічого роду типу *несь, везь*, що вживалися в функції означення. Відсутність л у розглядуваній позиції пам'ятки зрідка засвідчують з XIII–XIV століття: *понесь* (Милят. Єв. 1215р.), *развѣргь* (Тріюдь 1311 р.). Однак ще й у XV–XVII ст. в українських пам'ятках паралельно поширені як традиційні форми з л, так і форми без нього: *могль* (Грама. 1404 р.), *могль* (Грама. 1413, 1421 рр.), *реклъ* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.), *могль, помогль* (Пересторога, поч. XVII ст.) і *втекъ, могъ* (Лит. стат. 1529 р.), *мог, везся* (Крех. Ап. 1560 р.), *умер, прирек* (Пересторога, поч. XVII ст.).

4. Вставні приголосні т і д

Давньоукраїнська мова має не тільки спрощення в групах приголосних після занепаду ъ і ь, а й появу нових приголосних т і д у середині слів, хоч останнє явище охоплює незначну кількість випадків. Вставний т після зубного с перед сонорним р засвідчується, наприклад, у таких словах: *устрѣтоша, устрѣте, пострамлься, пострами* (Пролог 1262 р.), *страмъ* (Ліствиця XIII ст.), *страмота* (Псалт. 1296 р.) і подібні. Порівн. давньоукраїнське слово *сърѣтити*, старослов'янське *срамъ*. Вставний т зберігає в цих словах і сучасна українська мова: *зустріти*, розмовне *страм*; порівн. також *Страмітєсь хвалитєсь* — *нікчемні сини* (І. Манжура. Декому). *Я перед усім чесним миром її острамлю* (В. Кучер. Трудна любов, 1959, с. 133).

У різних формах дієслова *зърѣти* засвідчений вставний звук д після з перед р: *оузоздрѣть* (Грама. 1391 р., Вишен. гр. 1393 р.), *поздрѣль* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.). В українських говорах і тепер трапляється вимова *здря, уздріти* (наприклад, у Закарп. обл.), у літературній мові *зздристь*.

Порівн. *уздріли, уздрівши* в “Енеїді” І. Котляревського¹. Сміялися над ним поети — але виходить, ніби здря (В. Блакитний. Остапові Вишні). *Я уздрів, побачив — сонце!* (П. Усенко), а також *зазрость* у І. Вишенського: “Отвѣтъ Скарзѣ на зазрость греков” (початок XVII ст.).

5. Асиміляція, дисиміляція приголосних

Приголосні різної якості в нових групах, що утворилися після занепаду редукованих *ъ* і *ь*, почали впливати на вимову один одного, внаслідок чого виникли й нові асимілятивні процеси. В давньоукраїнській мові є наслідки і прогресивної, і регресивної асиміляції приголосних, регресивна асиміляція була більш поширена, ніж прогресивна, що й успадковано сучасними східнослов'янськими мовами.

Прикладом прогресивної асиміляції глухого приголосного до дзвінкого може бути зміна в давньому слові *бъчела*, зафіксованому найдавнішими нашими пам'ятками: *бъчелина* (Сл. Гр. XI ст.), *бъчоль* (Єв. Верк. XIV ст.).

У тих діалектах, з яких утворилася мова української народності, це слово змінилося так: *бъчела* → *бчола* → *бджола*. В інших діалектах у групі приголосних *бч* відбулася регресивна асиміляція: *бъчела* → *бчела* → *пчела*. Порівн. рос. *пчела*, блр. *пчала*, укр. діал. *пчола*.

Регресивна асиміляція характерна, наприклад, для приголосних слів *дъхорь*: *дъхорь* → *дхѡр'* → *тхѡр'* (укр. *тхір*, блр. *тхор*).

Унаслідок регресивної асиміляції глухі приголосні, що стояли перед дзвінкими, уподібнилися у вимові до дзвінких: *съдорови* → *здоровий*, *просьба* → *проз'ба*, *молотьба* → *молод'ба*. Дзвінкі *ж* приголосні, що стали після занепаду *ъ* і *ь* безпосередньо перед глухими, з цієї ж причини у вимові могли оглушуватися:

ногѣти → *нѡхти* (укр. *ніхті* — орфогр. *нігті*, рос. *нохти* — орфогр. *ногти*),
когѣти → *кѡхти* (укр. *кіхті* — орфогр. *кігті*, рос. *кохти* — орфогр. *когти*).

У кінці слів після занепаду *ъ* і *ь* дзвінкі приголосні в багатьох давньоукраїнських діалектах почали втрачати свою дзвінкість, наслідком чого в цій позиції є їх глуха вимова в сучасній російській мові (*нош*, *вос*, *зуп*) та в частині південно-західних говорів української мови (*ніш*, *віс*, *зуп*), що засвідчується ще з XIV століття: *черес* із *черезъ* (Грамм. 1341 р.). Проте більшість діалектів, зокрема ті, що лягли в основу мови української народності, після занепаду редукованих зберегла дзвінку вимову приголосних на кінці слів: *ножь* → *ніж*, *возъ* → *віз*.

¹ Повне зібрання творів, Т. I, 1952. - С. 88 і 104.

Асиміляція глухих дзвінками засвідчується, починаючи з XIII століття: *здравъ* (Пролог 1262 р.), *здоровиѣ*, *збирають* (Рязан. кормча 1284 р.), *здрава*, *збудется* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *з горъ*, *зборная* (Лавр. літ. 1377 р.), *здержати* (Грама. 16. XII 1388 р.).

Дзвінкі приголосні асимілюються глухими не так послідовно, і у пам'ятках цей процес засвідчується лише з XIV століття: *ускими* (Полікарп. Єв. 1307 р.), *молотшою* (Лавр. літ. 1377 р.), *тяшкою* (Пролог 1388 р.), *чернорисца* (Пролог XIV ст.).

Асиміляція дзвінких глухими охопила, можливо, не всі діалекти давньоукраїнської мови, зокрема не поширилась на ті з них, із яких утворилося північне та південно-східне наріччя української мови, бо вона їм майже зовсім не властива, крім приголосного *г* (порівн. вимову *лехко*).

У пізніших українських пам'ятках асиміляція глухих і дзвінких передається дуже рідко і то переважно в прийменнику або на межі префікса і кореня: *з замку*, *з мосту* (Лямент, 1636 р.), *оддаємосе* (Лист Б. Хм. 20. VI 1648 р.), *згорелой* (Лист Миргород, полковн. 1649 р.), *збираль* (Пересторога, початок XVII ст.), *збѣжалъ* (Лист київськ. студ. Кобрицького 1. V 1651 р.), *з дѣтьками* (Полт. акт. XVII ст.), *росправу*, *роскажете* (Лист Б. Хм. 18. XI 1650 р.), *росказанья*, *ниско* (Лист Б. Хм. 9. I 1652 р.), *ис Корсуни* (Лист Б. Хм. 28. VI 1652 р.), *исхована* (Борисп. акт. XVII ст.), *роскошатися* (Полт. акт. XVII ст.).

Широко відома в давньоукраїнській мові також асиміляція приголосних щодо місця й способу їх творення: *сѣшити* → *сшити* → *шшити*, *сѣ жиру* → *с жиру* → *з жиру* → *ж жиру*, *рѣчьцьѣ* → *рѣчьцьѣ* → *рѣчьцьѣ* (укр. *річці*, орфогр. *річці*), *носишься* → *носишся* → *носисся*, *носитъся* → *носит'ся* → *носиция*. Письмові пам'ятки її засвідчують, починаючи з XIII століття: *ижъженуть* (Єв. 1270 р.), *ижъженеться* (Рязан. кормча 1284 р.), *ижъжившо* (Єв. 1355 р.), *ражъжегъся* (Єфрем Сірін, 1377 р.). Трапляються такі ж написання і в старокнижній українській мові: *жжирають* (Пересопн. Єв. 1556–1561 рр.), *ж житя* (Уч. Єв. 1606 р.), *гнетесся*, *очче*, *оция* (Некраш. XVIII ст.).

У звуковій системі сучасних східнослов'янських мов наслідки цієї асиміляції повністю зберігаються.

Дисиміляція в групах приголосних належить до непоширених явищ у давньоукраїнській мові. Так, після занепаду слабкого *ъ* у слові *къто* відбулася дисиміляція в сполученні *кт*. Обидва приголосні - проривні. Після розподібнення їх утворилося нове сполучення — *хт*: *къто* → *кто* → *хто*. У цьому сполученні перший приголосний змінив проривну вимову на фрикативну, а другий зберіг стару вимову. Отже, проривна вимова — спільна

риса для обох приголосних — унаслідок дисиміляції в групі приголосних *кт* втратилася.

Письмові пам'ятки засвідчують уживання *кто* з кінця XIII століття (Грамм. 1289 р.), але широко фіксують тільки з XIV століття (Полікарп. Єв. 1307 р., Лавр, літ., Грамм. 1378 р. і інші). Проте така вимова виникла значно раніше й охопила всі давньоукраїнські діалекти. Про це свідчить те, що *кто* успадкували всі сучасні східнослов'янські мови (укр. *кто*, блр. *кто*, північнорос. *кто*).

Аналогічний процес відбувся і в сполученні *кр* слова *крестъ* і споріднених з ним: *крестъ* (із *кръстъ*) → *хрест*, *крестити* (із *кръстити*) → *христити*. Звукосполучення *хр* засвідчується ще з XII–XIII століть: *хр(с) тиль* (Городиськ. Ап. XII–XIII ст.); воно порівняно часто передається й найдавнішими українськими грамотами: *хста* — *хреста* (Грамм. 26. IV 1388 р.), *хресты* (Вишен, грам. 1393 р.).

Після занепаду *ь* у слабкій позиції відбулася дисиміляція в групі приголосних і слова *чьто*: *чьто* → *что* → *што*. Звук *ч* за способом утворення є африкатою, його вимова має елемент проривності. Зміна *ч* на *ш* зв'язана з утратою проривності в артикуляції приголосного *ч*. Таким чином, унаслідок дисиміляції утворилося сполучення фрикативного звука *ш* і проривного *т*. Вимова *што* в давньоукраїнських пам'ятках передається вже в XII столітті (Добр. Єв. 1164 р.). Дуже часто фіксується вона в українських грамотах XIV–XV століття, наприклад, в грам. 1341 р., 1352 р., 20. V 1393р., 31. VIII 1424 р., а також і в пам'ятках XVI–XVII століть (Пересопн. Єв., Пересторога тощо).

Під впливом непрямих відмінків цього ж слова виникла пізніше форма *шчо* (*що*), а після асиміляції і стягнення приголосних — діалектне *шо* (*шчо* → *шшо* → *шо*). Вимову *що* (*шчо*) пам'ятки засвідчують лише з другої половини XVI століття (Пересоп. Єв., в “Біблійних книгах” з записами 1573, 1576 і 1577 рр.¹), частіше — з XVII століття (Інтерм. до др. Я. Гават., 1619 р., Лекс. Бер. 1627 р., Лямент, 1636 р., Лист Б. Хм. 8. IX 1651 р., Літ. Сам. і ін.), хоч існувала вона, звичайно, і раніше, бо форма *шо*, яка виникла з *що*, безперечно, пізніше, в літературних джерелах трапляється вже в XVI столітті (наприклад, у Крех. Ап. 1560 р.).

Про походження *що* і *шо* є й інші думки. О. Соболевський та Вондрак вважали, що вони утворилися з форми родового відмінка *чьсо*, яка почала живитися в значенні знахідного, а потім і називного відмінка. Після зане-

¹ Владимиров, П.В. Обзор южно-русских и западно-русских памятников письменности от XI до XVII ст., 1890р.- С. 27–28.

паду в ній ь звук *с* унаслідок неповної прогресивної асиміляції змінився в *ш*: *чьсо* → *чсо* → *чшо*. Далі відбулася регресивна асиміляція, результатом якої стала вимова *шшо*, а після дальшої дисиміляції виникла й вимова *шчо* (*що*). В діалектах довгий звук *ш* підпадав під процес стягнення, наслідком чого було виникнення *шо*².

Існує також погляд, що форма *шчо* (*що*) утворилася з родового відмінка займенника та прийменника з (з давнішого *из*): *з чого* → *ж чого* → *шчого* → *шчо*. Виникнення *що* таким шляхом пояснюється асимілятивними процесами в групі приголосних та скороченням займенника. Скорочена форма родового відмінка *чо* (→ *чого*) — явище досить поширене в говорах української мови (*чо ти хочеш?*). Виникнення звукосполучення *шч* із *зч* (*сч*) має аналогію і в інших словах, як, наприклад, у слові *щастя* (із *счастіє*), яке, починаючи з XVI століття, уже поширене з початковим *шч* (*щ*): *щастє*, *щасливий* (Крех. Ап. 1560 р.) *нещасливый* (Лямент, 1636 р.), *щасливого* (Лист Б. Хм. 2. Ш 1652 р.). Порівн. також *шчого* зам. *ис чого* (Крех. Ап. 1560 р.) *що* і *с щого початокъ тои справѣ* стался (Борисп. акт. XVII ст.) та *счо* зам. *що* (Лист Б Хм. 3. VIII 1650 р.; Борисп. акт. XVIII ст.).

6. Ствердіння приголосних

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, ствердіння приголосних мало різні причини й відбувалося не в один і той же час. До давньоукраїнського періоду належить ствердіння губних на кінці слова і перед приголосним, коли після них занепадав редукований ь: *стольмь* → *столом*, *своимь* → *своим* (→ *своім*), *дамь* → *дам*, *семь* → *сѣм* (→ *сім*), *ровньиш* → *рѡвний* (→ *рівний*), *славньиш* → *славний*. Це явище зрідка фіксується вже в пам'ятках кінця XII–XIII століть: *за волховомъ* (Вкл. Варл. після 1192 р.), *сѣ встѣмь* (Грам. Ол. Невського 1262–1263 рр.). Значно ширше засвідчують його пам'ятки XIV століття: *рыбнаѣ* (Грам. 1349 р.), *со млиномь*, *со встѣмь* (Грам. 1359 р.), *сѣ моимь* (Грам. бл. 1386 р.) *с манастыремь* (Грам. 1394 р.).

Пізніше в українській мові позначення твердості губних перед колишнім ь стає звичайним явищем: *с манастыремь* (Грам 31, 1424 р.), *дамь* (Грам. 5. XI 1445 р.); *сем*, *мовте*, *поздоровте* (Крех. ап. 1560 р.), *восемь* (Лист Волевача 1600 р.), *кровь* (Ів. Виш.; Пересторога, початок XVII ст.).

Усі східнослов'янські мови зберігають наслідки ствердіння губних, що стояли перед ь, який у слабкій позиції занепавав. Виняток становить лише називний відмінок іменників та числівників в російській літературній мові, в яко-

² Соболевський, А.И. Лекции по истории русского языка. - С. 108 і 201–202.

му кінцеві губні пом'якшуються перед колишнім звуком ь за аналогією до інших форм цих же слів з м'якими приголосними та під впливом подібних іменників і числівників, які закінчуються на приголосний негубний (*сем, кровь, бо семи, крови, шесть, сеть*).

Наслідки давньоукраїнського процесу ствердіння губних у позиції перед колишнім ь, успадковані українською мовою, значно обмежили в ній уживання фонем *б', п', м', в'*, а також залишили певний слід у її морфологічній системі (порівн. давньоукраїнське *голубь* — *голубю* (← *голуби*) — *голубесь* (← *голубьсь*) і укр. *голуб* — *голуба* — *голубом*).

У давньоукраїнській мові стверділи також зубні приголосні та *р*, якщо після занепаду ь вони стали безпосередньо перед суфіксами *-ство* і *-н*: *богатьство, людьство, вѣръньи, красьньи, родьньи* → укр. *багатство, людство, вірний, красний, рідний*; рос. *богатство, вертій, красній, родной*. Лише звук *л* зберіг у цій позиції свою пом'якшену вимову: *сильньи* → укр. *сил'ний* (орфогр. *сильний*), рос. *сильный*.

Це звукове явище засвідчують письмові пам'ятки: *братню, вирни* (Руськ. пр. 1282 р.), *красньи, послѣднѣю* (Лавр, літ.), *бортную, праведньи* (Грам. бл. 1350 р.), *вѣрную, князьства* (Грам. 1377 р.), *паньствѣ князства* (Грам. 23. IV 1438 р.), *благодатньи, блаженствую* (Леке. Зиз. 1596 р.).

7. Зміна *е* в *о* після шиплячих та *й*

Виникнення цього фонетичного явища належить до давньоукраїнського періоду. В усіх східнослов'янських діалектах після споконвічно м'яких приголосних *ж, дж, ш, ч* та *й* у позиції перед твердим приголосним голосний звук *е* (етимологічний, а також з ь) лабіалізувався, тобто змінився на *о* (звук переднього ряду з губним заокругленням): *ж'ена* → *ж'она, ч'етыри* → *ч'отыри, ч'ърньи* → *ч'орньи, його* → *його*. Така зміна відбувалася ще тоді, коли в діалектах, на основі яких сформувалася українська мова, не розпочався процес ствердіння приголосних перед *е*.

Наслідки давньоукраїнської лабіалізації *е* після шиплячих та *й* перед твердим приголосним зберегли всі сучасні східнослов'янські мови: укр. *жонатий, жовтий, чоловік, чорний, шовк, йому*; рос. *жёлудь, чёрный, шёлк* (вимовляється *жолут', шолк, ч'орный*); блр. *жолудзь, жонка, чорны, шоўк*.

Пізніше процес лабіалізації *е* після м'яких приголосних перед твердими зазнав у давньоукраїнській мові діалектної диференціації. У тих говорах, на основі яких сформувалася українська мова, приголосні перед *е* в цей час ще зберігали свою напівм'якість, яка далі розвинулася в їх повну твердість; отже, ці приголосні не мали в них і умов для лабіалізації *е*, тобто зміни його *о* в такій позиції.

Цим пояснюється те, що сучасна українська мова знає наслідки лабіалізації *e* звичайно тільки після шиплячих та *й*.

Лабіалізований *ö*, голосний переднього ряду, змінився на *o*, голосний заднього ряду, після шиплячих приголосних у зв'язку з процесом їх ствердіння. Процес зміни *e* на *o* після шиплячих перед твердими приголосними можна уявити так: *e* → *ö* → *o*. Після *й* вимовляється в сучасній українській мові звук *o*, близький до голосного середнього ряду.

Отже, зміна *e* (етимологічного і з *ь*) після шиплячих та *й*, відбулася незалежно від наголосу у позиції перед споконвічно твердим приголосним: *вечера* → *вечора*, *жена* → *жона*, *щека* → *щока*, *пшено* → *пиноно*, *чого* → *чого*, *желудь* → *жолудь*, *четыри* → *чотири*, *шестьи* → *шустий*, *його* (орфогр. *кго*) → *його*, *знаемый* (орфогр. *знакмыи*) → *знайомий*, *чърныи* → *черный* → *чорний*.

У позиції ж перед давнім пом'якшеним приголосним звук *e* після шиплячих та *й* на *o* не змінився: *вечеря*, *сажень*. При аналізі прикладів, зв'язаних з цим явищем, потрібно зважати на те, що раніше були пом'якшеними *й* усі ті приголосні, які в сучасній українській мові вимовляються твердо, але після яких у давньоукраїнській мові вживалися голосні переднього ряду: *шести*, *пшениця*, *щетина*, *джерело*.

Написання *o* на місці етимологічного *e* після шиплячих у пам'ятках зрідка трапляються ще з другої половини XI століття: *чоловѣка* (Зб. Св. 1073р.), *жона* (Зб. Св. 1076 р.).

Значно більше таких прикладів засвідчують пам'ятки XII–XIII століть, причому з різних східнослов'янських територій: *блажонь*, *мужомь* (Сл. Іполіта XII ст.), *борющомуся*, *носящому* (Черніг. ліствиця XII ст.), *имущому* (Христіноп. Ап. XII ст.), *движющомуся* (Виголекс. зб.), *оуражонь* (Жит. Сав. XIII ст.), *размѣшонь*, *послѣдующому* (Холм, єв. XIII ст.), *творящому* (Апост. 1220 р.), *зъвавъшому*, *пришьдъшому*, *пославъшому* (Новгородськ. пролог 1262 р.), *лежащому* (Новгородськ. кормча бл. 1282 р.), *хотящому*, *мнящому* (Рязанськ. кормча 1284 р.) і інші.

Широко засвідчують закономірну зміну *e* в *o* після шиплячих перед твердими приголосними пам'ятки старої української літературної мови. Наприклад: *чорнымь* (Грам. 20. V 1393 р.), *чотириста* (Грам. 31. XII 1400 р., 19.X 1404 р., 13. XII 1433 р.), *чорному* (Грам. 1413 р.), *жону*, *жоны* (Грам. 7. IX 1434 р.), *чоловѣкъ*, *чоловѣка* (Гал. грам. 1435 р.), *чоботомь* (Грам. 1438р.), *жонатый*, *жолобокь*, *чоловикь*, *чорный*, *ничого*, *шостакь*, *пиона* (Опис Київськ. з. 1552 р.), *жонаты*, *жолчи*, *вчора*, *чого*, *шостый* (Крех. ап. 1560 р.), *ничого*, *чого*, *чотыры* (Пересторога, початок XVII ст.). Свідчення зміни *e*

в о після й можна вбачати в написанні кому, що вперше трапляється з XIV століття (Луцьке Єв.).

Отже, процес лабіалізації *e* після споконвічно м'яких шиплячих та *й* перед твердими приголосними, спільний для всіх давньоукраїнських говорів, відбувся ще до XII століття. Лабіалізований *ö*, що становив, не окрему фонему, а звуковий варіант фонemi *e*, змінювався на задньоязиковий голосний *o* раніше, певно, в тих позиціях, до яких існували аналогічні форми з *o* не після шиплячих, наприклад, *мужом* (орфогр. *мужомь із муж'ом* ← *муж'ем* ← *мужьмь*) під впливом форм типу *братом* (← *братьмь*), *носящому* (← *носящ'ому*) під впливом форм типу *новому* і т. д. Для такого припущення підставою може бути той факт, що писемні пам'ятки спершу майже послідовно фіксують голосний *o* після шиплячих у суфіксах та закінченнях, у яких могла діяти аналогія до інших слів з формами, що мали *o* не після шиплячого. Отже, граматична аналогія могла впливати на прискорення цього закономірного фонетичного процесу.

Деякі випадки, зв'язані зі зміною *e* в *o*, потребують додаткового пояснення. Так, перед складом з *и* в сучасній українській мові після шиплячих та *й* звук *e* змінюється в *o*, якщо *и* походить з давнього *ы* (*чотири* з *четыри*, *шостий* з *шестыи*), і не змінюється тоді, коли *и* виникло з *i* (орфогр. *и*): *шести*, *жени-ти* з давнього *шести*, *жєнити*.

У дієсловах у другій особі однини звук *e* зберігається перед твердим шиплячим: *знаєш*, *пишеш*, *можеш*, *хочеш*. Пояснюється це тим, що шиплячі стверділи пізніше, ніж відбувався перехід *e* в *o* (давньоукраїнське *знаєшь*, *пиєшь* із **знаєшй*, **пішешй*).

Зберігається звук *e* і в словах типу *книжечка*, *ложечка*, *копієчка*. Пояснюється це також тим, що шиплячий *ч* на час переходу *e* в *o* ще не втратив своєї м'якості (давнє *књижєчька*, *лѣжєчька*).

Послідовна закономірність розглядуваного звукового явища може порушуватися аналогією до інших форм. Наприклад:

- а) Під впливом форм *жона*, *щока*, *бджола*, *жону*, *щоку* звук *o* з *e* поширився в цих словах і перед м'яким приголосним: *жоні*, *щоці*, *бджолі*. Таке вживання пам'ятки свідчать ще з XV століття: *жонѣ* (Грам. 1446 р.).
- б) У словах *гарячої*, *свіжої* звук *o* з *e* поширився під впливом прикметників твердої групи (*молодої*, *нової*).
- в) Аналогією до форм з твердою основою (*радісті*, *ясності*) пояснюється зміна *e* в *o* в іменниках цієї ж відміни після шиплячих (*свіжості*, *більшості*).
- г) У дієсловах у першій особі множини після шиплячих і *й* голосний *e* перед твердим *м* не лабіалізується (*знаємо*, *читаємо*, *пишемо*, *хочемо*) під

впливом другої особи однини й множини (*знаєш, пишеш, знаєте, пишете*), де умов для зміни *е в о* не було.

- д) Відсутність переходу *е в о* після шиплячих і *й* у дієприкметниках типу *збуджений, озброєний* можна пояснити аналогією до дієприкметників з голосним *е* після інших приголосних (*несений, варений*).
- е) Не змінюється *е в о* у книжних і запозичених словах: *жертва, жетон, печера, ковчег, чек, ешелон*.

Крім позиції після шиплячих та *й*, українська мова має також зміну голосного *е в о* перед твердими приголосними й після *л*, хоч і непослідовно: *льоду* (із *леду*), *льоту* (із *лету*), діалектні *пасльон* (паслін), *кльон* (клен), але *зелений, пелена* і ін. У слові *дьоготь* (із *дегть*), як припускає Л. Булаховський¹, вимова *о* (не після шиплячих і *й*) виникла під впливом білоруської мови.

За аналогією до *восьмий* звук *о* виник також у слові *сьомий* (із *семь*).

Південно-західне наріччя щодо зміни *е на о* характеризується деякими особливостями. Займенникові форми в ньому зберігають етимологічний голосний *е* після *ч* і *й*: *его, ему, по чому* (І. Верх. Говір батюків, с. 49, 51), *его, ему* (В. Стефаник, Скін). Порівн. також *сего, сему*. Багато південно-західних говорів після шиплячих мають *е* також під наголосом: *учера, вчера, вчерака* (І. Верх., там же, с. 11).

8. Зміна *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи*

Давньоукраїнська мова успадкувала від спільнослов'янської тверді задньоязикові *г, к, х*. Пом'якшених задньоязикових довгий час у ній не було. Тому *г, к, х* могли сполучатися з голосним середнього ряду *ы* і не вживалися перед голосним переднього ряду *і*: *кыѡѡѡ, лоуки* (Остр. Єв. 1056–1057 рр.), *великыи, нѣкыю, оуроки* (Зб. Св. 1073 р.), *дрогыю, оубогыихъ, книги, грѣхы* (Зб. Св. 1076 р.), *кныгы* (Мінея 1095 р.).

З XI століття починають поширюватися сполучення *гі, кі, хі* (орфогр. *ги, ки, хи*) у словах, запозичених з інших мов: *Дамаскина, Георгьги, фуники* (Зб. Св. 1073 р.), *Георгькѡи* (Мст. грам. бл. 1130 р.). В іншомовних словах м'якшилися задньоязикові і перед голосним *е*: *ѡвангелѡѡ*. З кінця XI століття засвідчуються окремі випадки з задньоязиковими перед *ѡ* у давальному відмінку іменників, що виникли за аналогією до інших форм тих же слів: *Дѡмѡкѡѡ* зам. *Дѡмѡѡѡ* під впливом *Дѡмѡка* (Мінея 1095 р.).

Пом'якшені *г, к, х* засвоюються у фонетичній системі давньоукраїнської мови лише тоді, коли сполучення *гы, кы, хы* послідовно змінилися на *гі,*

¹ Булаховський, Л.А. З історичних коментаріїв до української мови. Голосні повного утворення // Наукові записки КДУ, Т. V, в. I, 1946р. - С. 98.

кі, хі (орфогр. *ги, ки, хи*): *гыбѣль* → *гибѣль*, *кысль* → *кисль*, *хытрѣ* → *хитрѣ*. Процес цієї зміни не в усіх давньоукраїнських діалектах відбувався одночасно.

Найраніше, з XII століття, письмові пам'ятки його засвідчують у південних говорах давньоукраїнської мови: *киихѣ, великии* (Юр. єв. бл. 1120 р.), *небеськімѣ* (Гал. Єв. 1144 р.), *секира* (Добр. Єв. 1164 р.), *паки, великии* (Усп. зб. XII ст.).

Західні і північні (новгородські) пам'ятки сполучення *ги, ки, хи* фіксують тільки з XIII століття, а деякі, як, наприклад, середньоруські, навіть у XIV ст.: *ризкии, латинескимѣ, лишии, кнѣгини* (Смол. грам. 1229 р.), *праздъники, Кикѣѣ, нѣкимѣ, кумирьскихѣ* (Новгор. кормча 1282 р.), *погибнути, многи* (Новгор. пролог 1356 р.), *другии, заморьскии* (Новгор. літ. XIV ст.), *никимѣ, кнѣгини, коломеньскими, городьскимѣ* (Грам. Моск. кн. Ів. Калити 1327–1328 рр.).